

XIV. Asırda Tezhiblenmiş, Beylik Dönemine Ait Üç Kur'an Cüzü*

Sadi BAYRAM

akıflar Genel Müdürlüğü Arşiv ve Yayın Dairesi Başkanlığı Arşivinde 51 demirbaş numarası ile muhafaza edilen, aynı seriden üç adet Kur'an-ı Kerim cüzü bulunmaktadır.

Eserin ebadı 190 x 260 mm., yazı alanı 95 x 145 mm'dir. Kur'an-ı Kerim'in 5. 15. 18. cüzlerine aittir.

5. cüz 36 yaprak; 15. cüz 39 yaprak; 18. cüz 44 yapraktır.

Her cüzün beher sayfasında beş satır bulunmakta olup, yazı alanı çerçevesizdir. Muhakkak hatla, krem rengi kalın ahârlı kâğıda yazılan eserde hattat, harflerin kapladığı alanı mistarla cedvellere ayırmıştır. Cüzlerin birkaç sayfasında bunu çıplak gözle görmek mümkündür.

Ciltleri meşin, kızıl kahverengi, devrinden kalma ve oldukça müzeyyendir. Modelleri birbirinin aynı ve 8 dilimli olmakla birlikte, 5. cüz ile 18. cüzün şemsesinin çapı 85 mm, 15. cüzün ise 100 mm. olup diğerlerinin şemsesinden büyüktür. Bu durumda muhtemelen mücelletin iki ayrı kalıp üzerinde çalıştığı söylenebilir. Soğuk pres usulü yapılmış olan ciltlerde köşelerde ve ortadaki şemsede bulunan noktalar altın kakmadır.

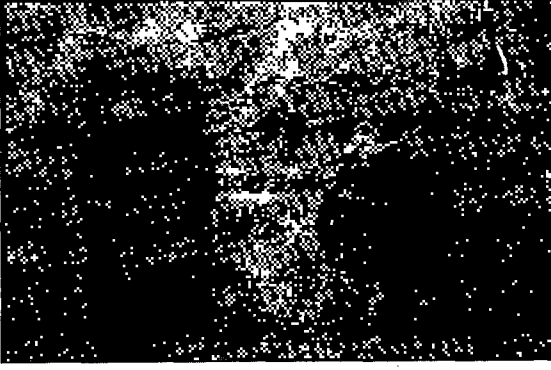
Miklepleri de şemseli ve altın kakmalı olan eserde, orta göbek geometrik geçmeli bir kompozisyonudur. Miklepteki şemsenin çapı her üç ciltte aynı büyüklükte olup 70 mm. dir.

Kapak içleri de rumi dolgulu geometrik bir kompozisyonla süslenmiştir. Bu geometrik kompozisyonda 12 köşeli yıldızlardan simetrik olan bazılarında "Mahmud" ismi okunmaktadır. Buna dayanarak mücellidin Mahmud isminde bir sanatkar olduğunu söyleyebiliriz.

Cüzlerin 1. yaprakları boştur.

Her cildin 2-a yaprağının üst kısmında; sağda "Hayrün nas men yenfeun vekâle İlyas 1227" tarihi ile solda "Vekâfe hu Li Rıza illâ samed abduhu İlyas bin Ahmed 1227" ibarelerini havi eliptitik ikişer mühür bulunmaktadır. Bu mühürlerden cüzlerin 1812 tarihinde Ahmet oğlu İlyas tarafından vakfedildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bu ibare bize, cüzlerin tam olduğunu da belirtmektedir. Maalesef elimizde bugün üç cüz bulunmaktadır. Aynı vâkıfın İstanbul Yazı Sanatları Müzesi'nde değişik iki Kur'an cüzü daha bulunmaktadır.

*II. Millî Türkoloji Kongresinde teblig olarak sunulmuştur. İstanbul, 1979.

Vâkıfın cüzlerde bulunan mühürleri.

Her cildin 2-b ve 3-a sayfalarında biribiri ile karşılıklı, simetrik olmak üzere, yazı alanı bırakmaksızın, tam sayfa tezhiblenmiştir.

Bu tezhibleri 5. Cüzden başlayarak sırası ile inceleyelim:

Orta göbek diyebileceğimiz dikdörtgen alan, koyu mavi zemin içinde açık mavi, kalın bir zincirekle çevrilmiştir. Birbirini kesen daire kavilerinden ibaret bir geometrik kompozisyonun doldurduğu çerçeve içindeki boşlukta geometrik örgünün içinde kalan muhtelif şekiller rumî motiflerle doldurulmuştur. Bunların bir kısmı mavi üzerine altın yıldız, bir kısmı siyah üzerine firuze ve koyu mavi, bir kısmı da altın yıldız üzerine kırmızı boyalı fon üzerine yine altın yıldızla renklendirilmiştir.

Bu kompozisyonları, sayfa ortasına bakan kısım hariç, üç tarafını bir kuşak çevirmektedir. Bu kuşağın zemini altın yıldız olup üzerinde mavi ve kırmızı renkte gölgeli nakış tekniği ile yapılmış narçiçeği motifleriyle, bunların arasında yer alan yaprak ve tomurcuk motiflerinden ibaret bir bitkisel tezyinat yer almıştır. Bunları komple sırası ile mavi, yıldız, siyah tahriller çevirmektedir.

Genel kompozisyonun dışını üç taraftan mavi renkte 29 tığ çevirmiştir.

Karşı sayfada bazı detay farkları dışında tezyinat tekrarlanmıştır.

15. cüzün 2-b ve 3-a sayfası daha değişik biçimde tezhiblenmiştir.

Ortakdaki dikdörtgen girift geometrik geçmede görüldüğü gibi daire ve çemberlerden yararlanılmıştır. Meydana gelen simetrik göbekte bir kısım zeminler varak altın, bir kısmında ise koyu mavidir. Altın zeminlerin üzeri siyah kontür şeklinde hatâiler yer almaktadır. Mavi zeminlerde ise, altın yıldız rumîler süsler alanları. Kompozisyonun ortasında yıldız, kahverengine çalan kırmızı ve filizi yeşil renkler kullanılmıştır. Mavi zeminlerin içinde rumîlerin ortasında siyah zeminli küçük alanlar meydana getirilerek, siyah üzerine beyaz renk kullanılmıştır.

Bütün bunları, yıldız zemin üzerinde siyah kontür şeklinde bir zincirek çevreler. Etrafını, sırta bakan kısım hariç koyu mavi kalın bir hat çevreler. Üstünde rumî ve stilize hatâif motifler yer alır. Bu kompozisyonda mavi, beyaz, siyah, leylâk, firuze, nar çiçeği kırmızısı, sarı ve altın yıldız kullanılmıştır. Etrafında ise tığlar yer alır. Bu tezhibi XV. asra kadar götürmek mümkündür. Karşı sayfada aynı şekilde tezhiblenmiştir.

18. cüzün 2-b ve 3-a sayfası ise yine simetrik olarak tezhiblenmiştir. Hakim renk mavidir. Dikdörtgen içinde kenarlara teğet geçen mavi zeminli bir şemse vardır. Üzerinde yıldız, beyaz, kırmızı rumîlerden meydana gelen bir kompozisyon yer alır. Dikdörtgenle şemse motifi arasında kalan dört köşede zemin siyahtır. Üzerinde çiçek motifleri yer alır. Yıldız, vişne kırmızısı, pembe, yeşil kullanılmıştır.

Bunları çevreleyen kalın yıldız zemin üzerinde siyah bordürlü tomurcuk yaprak ve kıvrım dalların oluşturduğu bir bordürle çevrilidir. Daha sonra sırta bakan kısım hariç kompozisyonun üst tarafını mavi zeminli kalın kuşak çevreler. Üzerinde rumîlerden meydana gelmiş bir süsleme yer alır. Beyaz, siyah, narçiçeği kırmızısı, yıldız firuze gibi renkler kullanılmıştır. Bunları 29 tığ çevirir.

Bu üç cüzde tezhibler yapılmadan önce, kompozisyon alanı mistar ile taksimatlandırılmıştır. Esere çıplak gözle dikkatlice bakıldığında belli olmaktadır. Motiflerin taşınması, yerleştirilmesi bu taksimatla daha kolay olmuştur.

Her üç cüzde de ilk tezhiblerde yazı alanı yoktur.

Şema, göbek, orta çerçeve ve dış çerçeve halinde üç kademedir oluşur.

Renkler gölgeli kullanılmıştır. Aynı renk skalası tatbik edilmiştir.

İç çerçevenin dışında ve ortadaki göbeğin geometrik örgüsü ile bağlanan iç kenarında ince ve basit bir örgü şeridi bulunmaktadır.

5. cüzün 3-b sayfasında Nisa Suresinin 6. sayfasından başlamaktadır. 3-b ve 4-a sayfaları karşılıklı olarak simetrik tezhiblenmiştir. Dıştan içe doğru mavi tığlardan sonra, sırta bakan kenar haric üç tarafını mavi zemin çevirir sayfayı. Üzerinde düzgün, rumî motifi vardır. Düğümlerde yeşil kullanılmış, düğüm boşluklar siyahla doldurulmuştur. Yıldız çerçeve, bordür ve sulardan sonra altta ve üstte dikdörtgen mavi iki yazı panosu görülmektedir.

Burada:

İnnehu le Kur'an'ün Kerim
Fî Kitabın meknun
El cüz'ül hâmis min
teczieti selasine cüz

ibaresi okunmaktadır. Beyaz kufi yazının zemininde yıldız rumîler vardır. Ortada kalan boşlukta ise üç satır halinde yazı vardır. Aralarında siyah kontür halinde ince rumîler vardır. İçleri boştur. Zemininde gözle zor görülen hafif sarı kafes dolgusu bulunmaktadır.

15. cüzün 3-b ve 4-a sayfalarında İsrâ Suresi başlamaktadır. 5. cüzü benzer şekilde tezhiblenmiştir. 5. cüzden farklı olarak yanlarda iki hizib gülü vardır. Dış bordürde düğüm motifi biraz küçülmüştür. Kufi yazı alanı sağda ve solda içi hatâili birer kare alan meydana çıkması ile daralmış ve ovalleşmiştir.

Burada;

Suretü Süb'hane
mie ve aşare
El Hamis'i aşar
mines selasin,

ibaresi bulunmaktadır.

Kare şeklindeki orta kısımlarda yine etrafı yıldızla konturlanmış üçer satır yazı olup, zemin yine çok ince bir kafes örgüsü üzerine ince rumî kıvrımlar ve yer yer konturlu palmet kompozisyonlar ile süslenmiştir. Ancak bunların içi gölgelidir.

18. cüzün 3-b ve 4-a sayfa kompozisyonları da şema olarak benzer. Ancak iki hizib gülü arasında iri bir palmet içinde hatâilerden oluşan bir kompozisyon ilâve edilmiştir. Düğümlerin yerini kırmızı-siyah zeminli palmetler alır.

Bu cüzde alt ve üstteki yazı panoları dilimli kartuşlar halindedir. Üzerinde;

Suretül Mu'min
mie ve tisa aşarate
El cüz'üs samini aşara
min teczieti selâsin.

ibaresi vardır.

Bu cüzde Mü'minin suresi başlamaktadır. Burada cüzlerin tezhip işçiliğine bakacak olursak, 15. ve 18 cüzlerin daha ince ve ustaca, 5 cüzün daha kaba bir işçiliğe sahip olduğunu görürüz.

Bütün cüzlerde dört çeşit gül vardır. Biri şemseye benzeyen ve Selçuk münhanilerinden meydana gelen, alt ve üst uçları tığlarla süslü hamse gülü, ikincisi, yine Selçuk münhanilerinden meydana gelen ve 12 tığla etrafa dağılan kar tanesini andıran aşer gülü. Her ikisinin de merkezi daire olup, içinde şematik kufi ile hamse veya aşer ibaresi vardır.

Şemseye benzeyen hamze gülünden;

5. cüzde 15 adet

15. cüzde 18 adet

18. cüzde 18 adet;

Kar tanesini andıran aşer güllerinden;

5. cüzde 14 adet

15. cüzde 17 adet

18. cüzde 18 adet gül bulunmaktadır.

Bazıları mekik şeklinde ilk anda bir mühürü andıran tığlı hizip veya nısıf-hizip işareti, ortada bazıları yeşil, bazıları yıldız boyalı rumî dolgulu mavi zemin üzerinde beyaz —bazılarında yıldız— kufi yazı, hizip gülleri yer almıştır. Hemen yanında aşer gülü bulunmaktadır. 5. cüzde 3 adet; 15. cüzde 2 adet; 18. cüzde 2 adet bulunmaktadır.

Bazı hizip işaretleri de kare gövdeli, konik ağızlı bir mürekkep hokkasına veya kandile benzemektedir. Köşeleri ve ağız tığlarla süslenen bu şeklin gövdesi zincirek motifli kare çerçeve içinde mavi zeminli yıldız rumîli bir fon üzerine beyazlar veya yıldızla yazılmış kufi harfli hizip ibaresini ihtiva etmektedir. 15. ve 18. cüzde birer adet bulunmaktadır.

15. ve 18. cüzlerde eserlerin ortalarında yeni sureler başlamaktadır. 15. cüzde mavi zemin üzerine beyaz kufi, 18. cüzde mavi zemin üstüne altın yıldızla kufi yazıyla sure adları yazılmıştır. Zemini rumîler süsler. Bunları su, zincirek ve mavi kontür çevirir. Yanında klasik bir gül vardır.

15. cüzde suret-ül Kehf, 18. cüzde Nur, Furkan sureleri yer alır.

15. cüzün son üç âyeti eksik olup sonradan tamamlanmıştır. Bunlar Sure-i Kehf'in 72., 73. ve 74. âyetleridir. Aynı cüzde Sure-i İsrâ'nın 108., 109. âyetinin bir kısmı istinsah esnasında hattat tarafından sehven atlanmış olup, sonradan ilâve edilmiştir. Hattatın hafız olduğu ve ezberinden yazdığı düşünülebilir.

18. cüzde Nur Suresinin 8. âyeti de unutulmuş, sonradan ilâve edilmiştir.

Kur'an-ı Kerim'in usulüne göre ahenkle okunabilmesi için durak ve tecvide yutulacak harfler kırmızı mürekkeple işaretlenmiştir.

Hattat, Arapça imlâ gramerini bilmemektedir. Ayet adetlerini belirtirken, önce küçük rakamlardan başlaması gerekirken, Türkçe'deki gibi büyük rakamdan küçük rakama doğru saymıştır.

Meselâ; Suret-ül Furkani'den sonra Sebati ve Sebune' denmesi gerekirken, Sebune ve Seb'a yazılmıştır.

Ayrıca İsrâ Suresi (Miraç, gece yürüyüşü) adıyla bilinen sureye Subha'ne demiştir.

Ayetler arasında üst kısımda 13 mm. çapında iç içe geçmiş üç çember olup, ortada kufi "Allah" ibaresi bulunmaktadır. Zemin Yaldızdır.

Cüzlerin sonunda Ketebe olmadığından, 30. cüzde elimizde olmaması sebebiyle, hangi tarihte, kim tarafından, kimin için eserin hazırlandığını bilemiyoruz.

Eser; Ankara Etnoğrafya Müzesi'nde bulunan 10 115-137 envanter numaralı Meraga Kadısı Abdullâh bin Ahmed bin Fazlullah bin Abdülhâmid El Kazvini'nin Hicri 788 Milâdi 1386 tarihinde yazdığı Kur'an cüzlerinin tezhiblerine benzerlikte olup, ebad, onlardan biraz küçüktür. Bu benzerlik cilt işçiliği, sure başlarındaki devrin tezhib uslubu yönünden bilhassa dikkati çekmektedir. Bizim eserimiz ondan daha arkaiktir.

Ayrıca, sure başlarındaki tezhipler, Londra British Library'de 22 409 numarada bulunan 1304 tarihli Mısır Memlûkları Kur'an tezhibine de benzer.

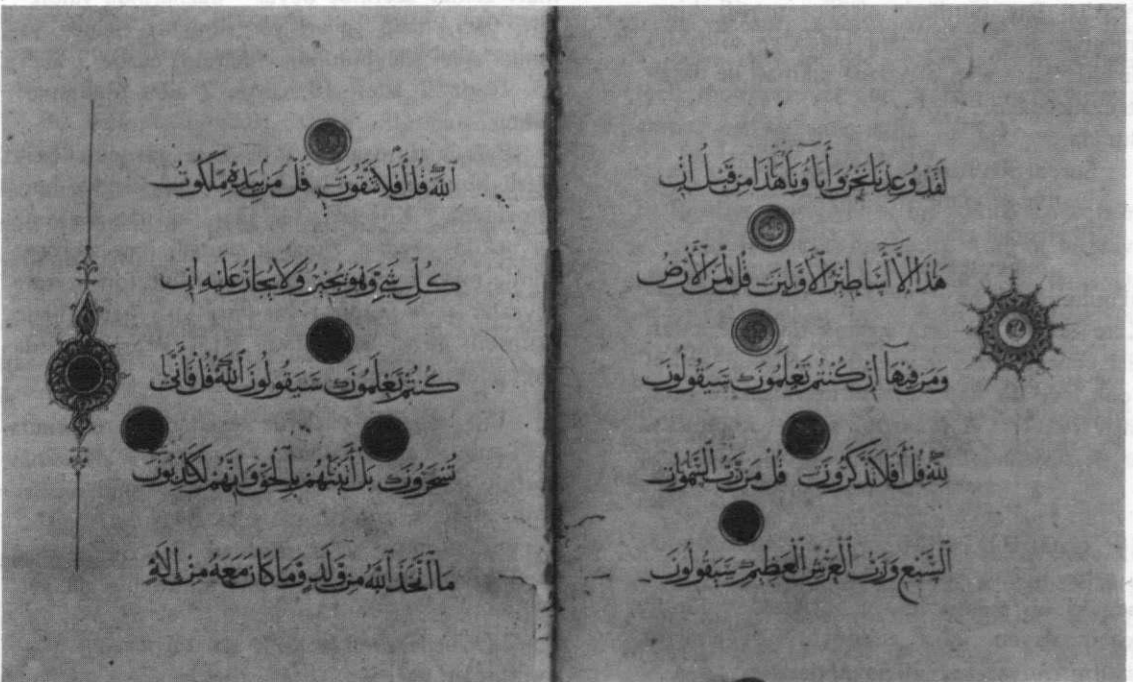
Yine Boston, Museum of Fine Arts 29.58 numaralı XIV. asır Moğol devri Kur'anlarına da benzerliktedir.

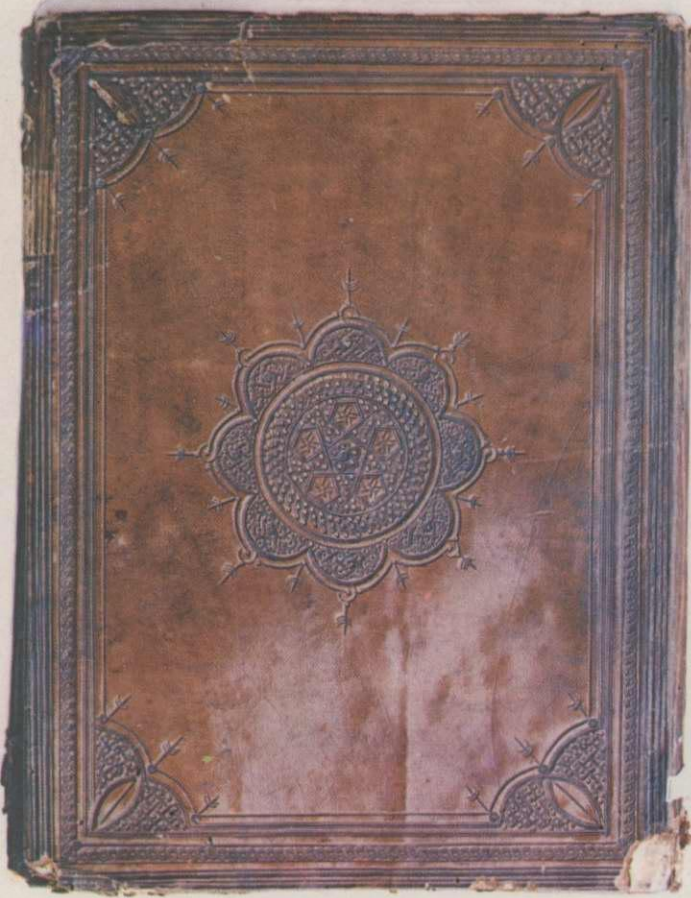
18. cüzün ilk tezhibli sayfası dış bordürleri; Oxford, Bodleian Library, Ms. Elliot 287 numaralı Ali Şir Nevâi'nin Hamse'sinin zahriye sayfasına da benzerlik gösterir.

Bu cüzlerin kâğıdı Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde bulunan Selçuk Devri Kur'an-ı Kerimlerinin kâğıtlarına da uymaktadır.

Bu cüzlerin, mukayeseler sonucu, XIV. yüzyılda şimdilik ismini bilmediğimiz tek bir hattat ve bir müzehhibler grubu marifetiyle hazırlandığını, ciltlerinin "Mahmud" isimli tek bir sanatkar tarafından yapıldığını söyleyebiliriz.

Beylik Dönemi Kur'an-ı Kerim cüzlerinden bir sayfa.

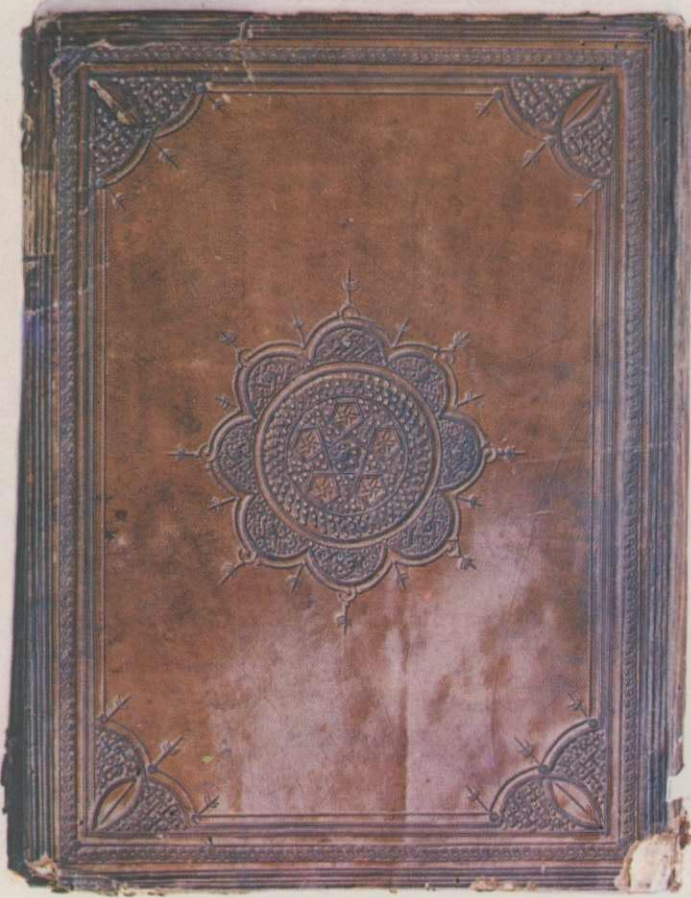
RESİM 1 : Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde muhafaza edilen Beylik dönemine ait XIV. yy. Kur'an cüzü cildinin kapağı.

RESİM 2 : Cildin içyüzü. Dikkatle bakıldığında geometrik geçmeler içinde Mücellidin "Mahmud" ismi okunmaktadır.

RESİM 3 : Cildin dış yüzünün genel görünüşü.

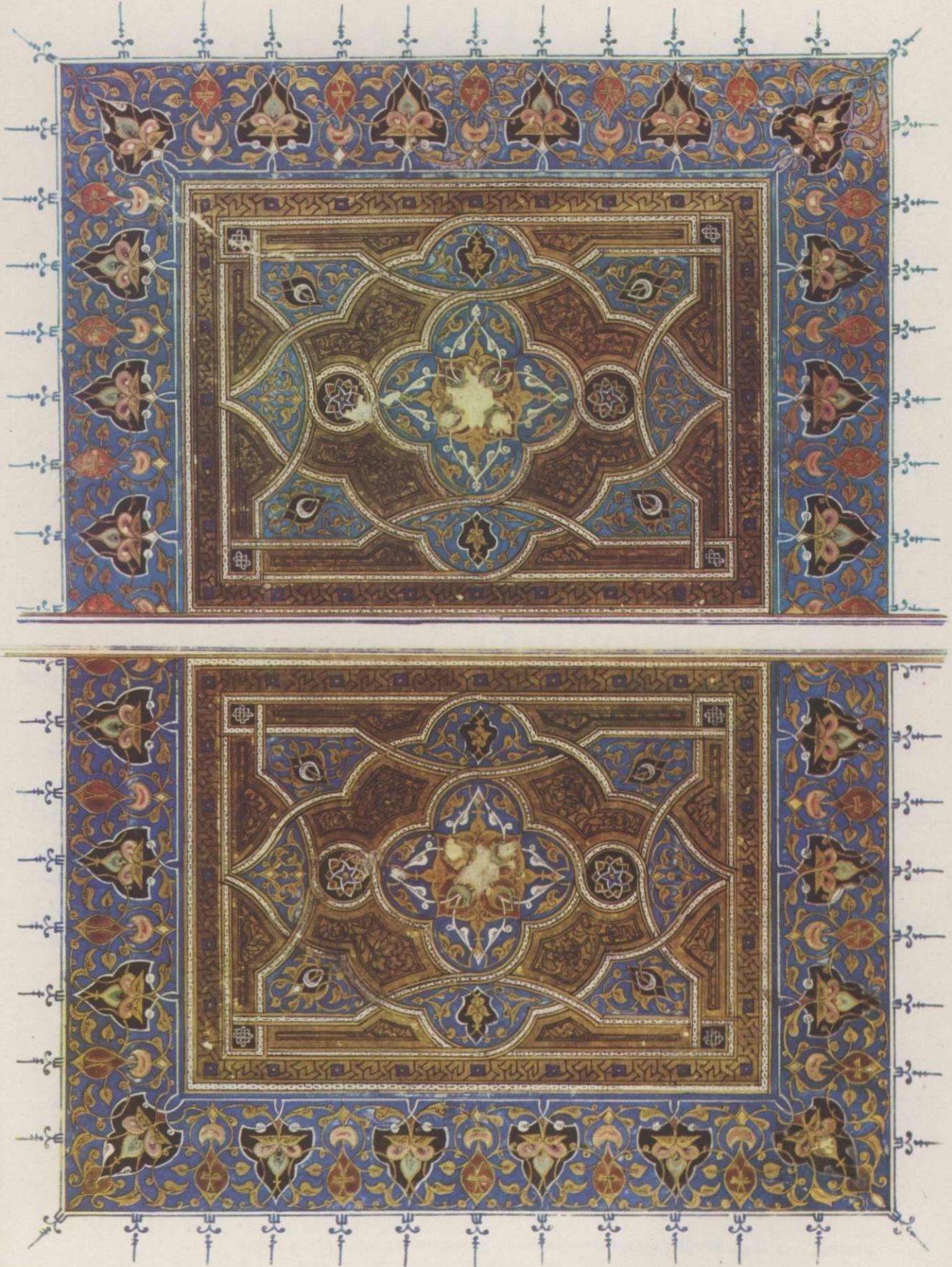
RESİM 1 : Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde muhafaza edilen Beylik dönemine ait XIV. yy. Kur'an cüzü cildinin kapağı.

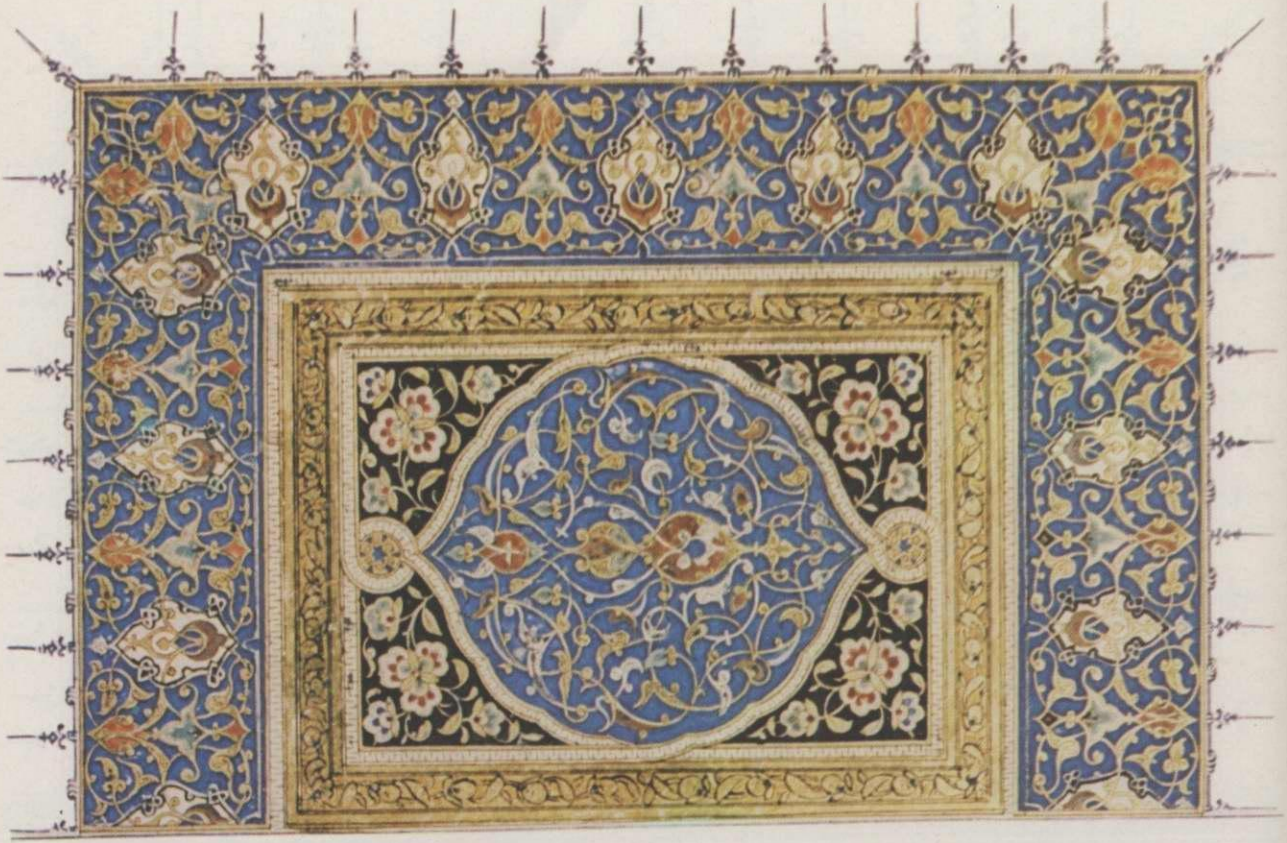
RESİM 2 : Cildin içyüzü. Dikkatle bakıldığında geometrik geçmeler içinde Mücellidin "Mahmud" ismi okunmaktadır.

RESİM 3 : Cildin dış yüzünün genel görünüşü.

RESİM 5 : Aynı serinin 15. cüzünün 2^a - 3^b sahifesi.

RESİM 6 : 18. cüzün 2^a - 3^b sahifesi.

RESİM 7 : 15. cüzün 3^b - 4^a sahifesi, Esra Suresi'nin başından itibaren başlar. Sure-i Sub'han olarak da adlandırılmıştır.

RESİM 8 : 18. cüzün 3^b - 4^a sahifesi, Mü'minun Suresi'nin başlangıcıdır.

RESİM 9 : 5. cüzün 3^b - 4^a sahifesi. Nisa Suresi'nin 23. âyetinden itibaren, başlamaktadır.

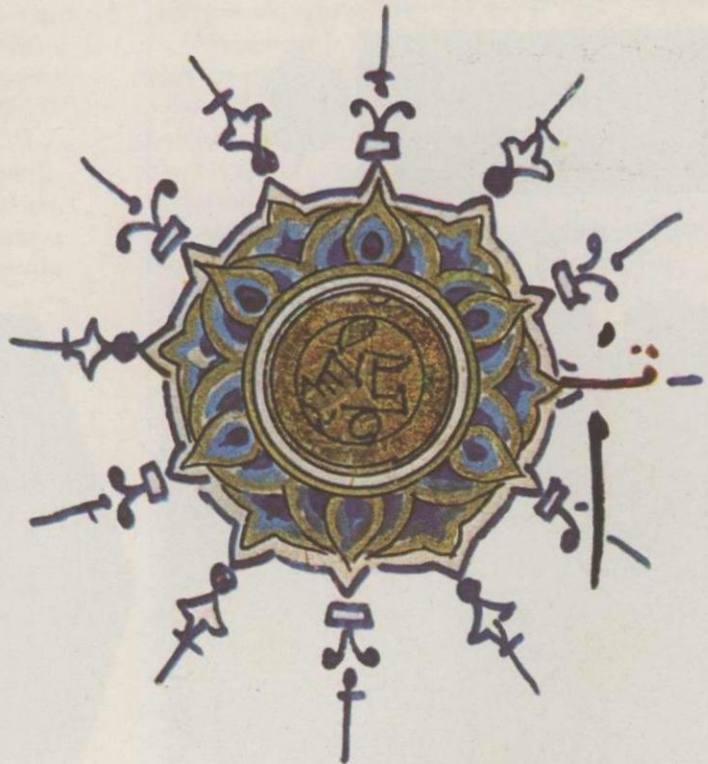
RESİM 10 : 18. cüzün 13^a - 14^b sahifesi.

فَهُمْ لَهُ مُنْكَرُونَ أَمْ يَقُولُونَ بِهِ جِنَّةٌ بَلْ
 جَاهِلٌ بِالْحَقِّ وَكَذَّابٌ لِّجَوَارِحِ كَاهُونَ
 وَلَوْ أَنَّ جَوَارِحُ السَّمَاوَاتِ
 وَالْأَرْضِ وَمَنْ فِيهِنَّ يَأْتِيَنَّكُمْ بِبُرْهَانٍ
 عَزِيزٍ مِّنْ مَّغْضُوبٍ أَمْ تَسْأَلُهُمْ

RESİM 11 : 5. cüzün 21^b sahifesi.RESİM 12 : 18. cüzün 14^b sahifesi
Nisif işaretli.

RESİM 13 : Nisif (yarı) işaretli.

RESİM 14 : Asır işaretli.

السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ فَادْعُنِي أَنْخُلُقْنَاهُمْ

وَجَعَلَهُمْ أَجْلًا لَا يَسْتَفِيهُ فَابِي الظُّلُمَاتِ

الْأَفْوَارَاتِ فَلَوْ أَنَّكَ مَلَكَوْتَ خَيْرَ الْخَلْقِ

رَبِّي ذَالِ الْأَيْمَانِ كَشِيبَةِ الْأَفْقَانِ وَكَانَ

الْأَيْمَانُ فَنُورًا وَقَدْ أَنْبَأَنَا مَوْسَىٰ تَسْبِيحَ آيَاتِ

RESİM 15 : 15. cüzün 22^a sahifesi, Hızip gülü (dörttebir).

وَأَنْبَغِيذِ الْكَسْبِ لِيَلَّا وَقَالَ لِمُذَلِّهِ الَّذِي

لَتُخَلِّدَنَّكَ وَلَدًا وَمَنْ يَكْرَهُ شَرِيكَهُ فَمَلِكٌ وَمَنْ يَكُنْ

لَهُ وَلِيٌّ مِّنَ الذَّلِّ وَكَثِيرَةٌ تَكْتَبُكَ

سُورَةُ الْكَوْفِ مَلِكٌ وَسُورَةُ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

RESİM 17 : 15. cüzün 25^a sahifesi. Kehf Suresi başlamaktadır.

RESİM 19 : 5. cüzün cildi.

لَهَا آخِرٌ لَّهُمْ هَذَا لَهُ بِهٖ فَإِنَّمَا حَيَاتُهُ

عِنْدَ رَبِّهِ إِنَّهُ لَا يُفِيحُ الْكَافِرُونَ وَقُلْ

رَبِّ اغْفِرْ وَأَرْحَمْ وَأَنْتَ خَيْرُ الرَّحِيمِينَ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

RESİM 16 : 18. cüzün 20^b sahifesi. Nur Suresi başlamaktadır.

فَلْيَعْلَمُوا أَنَّهُ عَلَيْهِ وَيَوْمَ نُرْجِعُهُمْ إِلَيْهِ

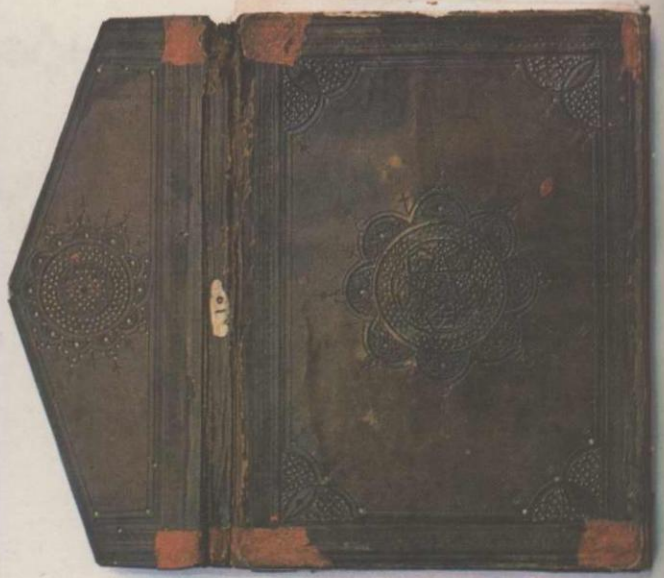
فَبَيْنَهُمْ مَوَاعِيظٌ وَأَوَّلُ اللَّهِ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تَبَارَكَ الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ عَلَىٰ عَبْدِهِ لِيَكُونَ

RESİM 18 : 18. cüzün 39^b sahifesi. Sure-i Furkan başlamaktadır.

RESİM 20 : 15. cüzün cildi.